

ПЕРВІСНЕ ОБВАЛУВАННЯ ЕЛІТНИХ КУРГАНІВ СКІФІВ, СВІДЧЕННЯ ЗАЗДАЛЕГІДЬ СПЛАНОВАНОЇ СПОРУДИ

У статті наводиться один з ключових аргументів на користь синхронності всіх підземних споруд елітних курганів скіфів. Йдеться про первісне обвалування місця спорудження входу до центральної могили. Первісне обвалування було основою зведення поховального насипу, по його зовнішньому краю влаштовували додаткові бокові могили осіб, котрі супроводжували головного небіжчика, або ж допоміжні входи до центральної підземної споруди кургану.

Ключові слова: первісне обвалування, поховальна доріжка, елітні кургани, скіфська доба.

Аналіз, трактування та датування елітних курганів скіфів приваблює широке коло дослідників. Причин тому є декілька: великі комплекси супровідних речей, серед яких чільне місце посідали урочиста зброя та золоті прикраси (чи їхні численні залишки), привабливість глибоких катакомб (часто вщент розграбованих) та й грандіозні поховальні насипи, що домінували в навколишньому ландшафті. Кожен новий відкритий курган поповнює строкате інформаційне поле скіфських аристократичних поховальних комплексів. Проте об'єктивне сприйняття соціальної позиції головного небіжчика в поховальній споруді та вузької дати останньої істотно розмиває хибне трактування бокових могил як впускних. Прикладом тому можуть слугувати монографічні публікації елітних курганів, здійснені С. В. Поліним [1; 2], та недавня стаття В. Ю. Мурзіна, що значною мірою ґрунтується на висновках цих публікацій [3]. В останній одночасно заперечується можливість використання поховальної споруди як індикатора соціального положення небіжчика взагалі і разом з тим робиться невдала спроба відтворити ієрархію курганів скіфської знаті IV ст. до н. е. Ця дисгармонія значною мірою зумовлена базуванням лише на матеріалах центральних могил та ігноруванням бокових, оскільки автор вважає їх впускними, тобто асинхронними основним. І тому Олександропіль (один з найбільших курганів Скіфії) описався в середині ієрархічного ряду замість верхніх позицій [3, табл. на с. 25]. А проблема в тому, що індикатором статусу було взято кількість коней, похованих біля центральної вхідної ями. І один кінь біля вхідної ями Олександрополя (до речі, поставлений вертикально в спеціальну яму-футляр) «опустив» першу або другу особу Скіфії до рівня регіональних

лідерів, незважаючи на наявність на цьому коні прикрас виключно із золота. Проте головне в ситуації зі статусом головного небіжчика Олександрополя те, що не було враховано 20 коней, покладених у довгому дромосі. А цей дромос якраз і був прокладений під первісним обвалуванням з метою об'єднати центр і периферію кургану.

Тому розуміння процесу створення насипу скіфського кургану є таким важливим для загальної оцінки внутрішньої хронології пам'ятки. Переважну більшість поховальних споруд скіфів зведено за один цикл, тривалість якого не перевищувала одного року. Справжні впускні могили можна перелічити на пальцях (приклад: Солоха, Ташенак). Переважна більшість могил, що нині вважаються впускними до курганів скіфської еліти, не є такими [4; 5]. А глиняний викид, вкладений на зовнішній схил первісного обвалування, змушує частину дослідників сприймати його як ознаку впускної могили. При поверховому погляді на креслення або ж фото перетинів насипу ця глина, ще й на периферії кургану, сприймається як ознака могили, що була впущена до вже наявної поховальної споруди (рис. 1). Насправді це глина, добута з другої вхідної ями (часто це вхід до довгого дромосу) або ж інших могил, влаштованих під зовнішнім краєм обвалування, за задалегідь спланованою схемою. Тому часто схеми розташування підкурганних споруд бувають схожими.

Первісне обвалування в тілі насипу почали вирізняти наприкінці 70-х років минулого сторіччя. Це було наслідком розкопок серії курганів скіфів середніх та великих розмірів. Первісне обвалування являє собою вал, складений переважно з блоків дерну (вальків), заввишки від одного до декількох метрів та діаметром від 5 до 35 м, він оточував могилу головного небіжчика, тобто

центр підкурганного кола. Обвалування навколо центральної вхідної ями слугувало основою для наступного зведення насипу¹. Обриси цього валу простежуються в профілях бровок курганів. Це досить стрімкі схили з кутом від 55° до 65° (сучасні схили курганів – 10–30°). Тіло первісного валу, складене з блоків дерну або зі шматків родючого ґрунту, ззовні обмазували гряззю². У курганах Рогачицького поля, Жовтокам'янки, Кам'янської Близниці, Огузу, Кара-Тюбе та багатьох інших обриси первісного обвалування простежуються досить добре³.

У великих курганах обвалування зводились одночасно з підземними поховальними спорудами. Про це свідчить глина з цих споруд, що вкладалась одночасно з вальками в основу первісного валу⁴. Така практика властива для курганів IV ст., хоча трапляється і в V ст. до н. е. З середини простору, обмеженого обвалуванням, виходили поховальні доріжки. Після закладення вхідної шахти внутрішній простір первісного обвалування заповнювався блоками дерну (інколи їх чергували з шарами камки, як у Мелітопольському кургані)⁵. Простір усередині обвалувань Гайманової та Казенної Могили було прикрашено очеретом. На останній він фіксувався в плані у вигляді овалу діаметром до 20 м. Очерет лежав на викиді, вкривав вхідну яму та простір навколо неї. У Чмиревій Могили та Огузі морською травою (камкою) декорували простір усередині обвалування [7, с. 54; 8, с. 128].

Традиція зведення первісного обвалування сягає глибин індоєвропейських поховальних звичаїв. Вона мала ізолювати місця поховання від навколишнього світу⁶. Себто це оформлення

своєрідного входу в нижній або інший світ, відокремлення «потойбічного, нижнього світу мертвих» від «середнього світу живих». «Я вдвигаю это кольцо для защиты от живущих, чтобы никто другой из них не смог достигнуть этого предела» [Ригведа, X, 18, 4]. Свого часу питання семантики подібних підкурганних споруд було ретельно розглянуто Б. А. Литвинським [13, с. 136–139].

Меті ізолювання простору навколо померлого слугував, на наш погляд, і велетенський килим з П'ятого Пазирицького кургану. Килим та полотнища з повсті кріпились на дерев'яну чотирикутну в плані конструкцію [14, с. 168]. Пазирицька конструкція фіксує для скіфського часу в степах Євразії ідею організації чотирикутного простору навколо елітної могили. Тут слід згадати великі квадратні в плані могили по обидва боки від Кам'янсько-Нікопольських переправ (кургани біля Великої Знам'янки та групи Завадських Могили). Долучається до цього ряду квадратний котлован (пл. понад 200 кв. м) та підквадратний склеп в Огузі. На невіпадковий вибір саме цієї геометричної форми вказують обвалування Огузу та Кам'янської Близниці. Чотирикутність їхнього внутрішнього простору фіксують стратиграфічні перетини їхніх насипів [15, рис. 1, проф. А-А¹]. Трикутник у перетині фіксує місце утворення прямого кута обвалування в плані, інакше кажучи, місце примикання однієї зі сторін чотирикутника до іншої. Подібну картину може утворити лише квадратне в плані обвалування, конструкція іншої форми такої стратиграфічної картини в перетинах не дасть. У кургані біля м. Городища співробітники Черкаського музею в 1988 р. простежили глиняний викид зі скіфської катакомби, який у плані утворював квадрат. Тут глину в межах квадрата втримували внутрішні схили обвалування. Вірогідно, внутрішній контур обвалування був наближений до квадрата, тоді як зовнішній утворював коло. Тобто в плані геометрія обвалування нагадувала схему буддистської мандали – зовнішнє коло із вписаним у нього квадратом⁷. Сакральний символ *мандала* символізує сферу перебування божеств. *Мандала* – це геометричний знак

¹ Мабуть, зовсім не випадково Етимологічний словник при тлумаченні слова *КУРГАН* подає одне з його значень у половецькій (кипчацькій) мові як «*насипний вал*» [6, с. 152].

² Обмазку простежено на розрізах Вишневої Могили та Огузу. В Огузі досліджено ділянку схилу первісного обвалування та шар її обмазки гряззюкою потужністю 3–5 см на площі близько 30 кв. м.

³ Зауважимо, що контури зовнішньої частини обвалування інколи сприймаються дослідниками як первісний насип. Контури внутрішніх схилів обвалування досить часто фіксуються непевно. Хоча в перетинах згаданих курганів добре видно трикутні контури розрізаних упоперек валів. На профілях бровок потужних насипів відображено процес закладання вальками внутрішнього простору, обмеженого обвалуванням.

⁴ Лінзи викидів, «підперті» валом з вальків, фіксуються на бровках багатьох курганів з висотою насипів понад 2–3 м.

⁵ Вірогідно, подібний принцип заповнення простору всередині обвалування зафіксував М. І. Веселовський на кургані Шульгівка. Він вказує щонайменше на три шари камки (потужністю до 0,2–0,15 м) у центральній частині насипу, що залягали від рівня давнього горизонту з інтервалом 1,6 та 1,4 м. Наявність поруч викиду та грабіжницьких ходів доводить, що йдеться якраз про центр кургану [5].

⁶ Залишки первісної огорожі з дерну та дерев'яних кілків фіксують у курганах тагарської культури в лісостепу

Південного Сибіру [10, с. 34–35, рис. 19]; в абашивських курганах Чувашії [11, с. 123, рис. 19]; з булижнику – в курганах доби бронзи на Північному Кавказі. У степовому Подніпров'ї відзначається наступність у засобах спорудження білозерських та скіфських курганів, включаючи й обваловку [12, с. 21].

⁷ Хоч термін «мандала» (санскр. «коло», «диск») пов'язаний з буддистською міфологією, сама ідея комбінації кола та квадрата або ромба в декоративному мистецтві є більш давньою. У всякому разі ці символи відомі в мистецтві кімерійців [16, с. 174–175].

складної структури, який інтерпретується як модель всесвіту. Про сакральне навантаження цієї конструкції в духовному світі скіфів ми можемо лише здогадуватись. Але безперечним є ключовий збіг: обвалування центральної скіфської могили та ідея мандали фіксують або ж забезпечують центральне місце, у філософському значенні – захищають внутрішній центр.

Отже, незважаючи на використання всіляких матеріалів, у різні часи, в різних регіонах принцип оточення місця могили залишався тим самим. За цим криється намагання давніх будівничих обмежити реальний простір та позначити межі ірреального (сакрального) місця. Могила чи підземна поховальна споруда та обвалування навколо – це певним чином організоване середовище, яке після покладення в нього небіжчика підлягало подальшій ізоляції. Разом з тим могила разом з обвалуванням – це простір, де відбувався комплекс ритуальних дій [17].

З поховальної практики монголів відомо про спорудження дерев'яних саркофагів та двох зрубів один в одному, які зводились до половини та добудовувались уже після покладання в них, зауважимо, важливого для соціуму померлого [18, с. 104–106]. Той самий принцип вкладання один до одного просторів або підпросторів, що концентруються навколо однієї точки, характерний для влаштування боспорських склепів [19, с. 240–241]. Подібний підхід, але зі своєрідними особливостями, був притаманний і поховальній традиції скіфів. У фольклорі цю ідею віддзеркалює смерть Кошія (голка в яйці, яйце в качці, качка в зайці і т. д.), що певною мірою відповідає схемі: саркофаг – могила – обвалування – насип – крепіда – рів – вал навколо кургану (як остання оболонка). Себто первісне обвалування – це перше коло, яке оточували інші концентричні круги – насипи-досипки, рови, крепіди.

Бокові ж могили влаштовували під зовнішнім схилом обвалування, часто викид з них вкладали на цей схил або ж його частину відкидали на протилежний бік, на давню поверхню. Тут важливою є одна обставина: викид на верхівку насипу ніколи не потрапляє, лежить у нижній частині схилу, а вище не здійснюється (виняток становить насип Солохи, перекритий своєрідним куполом з шару глини). Це можна пояснити лише одним: самого насипу в закінченому вигляді ще не було (існувало лише обвалування!), то й не було куди складати материкову глину.

Ще один елемент облаштування насипу, який впливав на розміщення могил у кургані, – поховальна доріжка. Це проходи, що залишались у тілі первісного обвалування в субширотних напрямках для підходу до вхідної ями. Поховальну доріжку в одних випадках позначають черепи коней (Вишнева Могила, Гайманове поле к. 21), в інших – могили коней, які наче перекривають вихід до обвалування із зовнішнього (Гюнівка к. 7, Огуз) або з внутрішнього боків (Чортотлик, Козел, Солоха I). А щоб під час процесу поховання ями з кінями не блокували доріжку, їх перекривали дерев'яними кругляками (В. Знам'янка к. 13, Огуз, Козел, Чмирева Могила та ін.) або кам'яними плитами (Мелітополь).

В Огузі, крім могили чотирьох коней та материкової підсипки, доріжка фіксувалася ще й шаром морської трави (камки – лат. *zostera*) та похованням коня безпосередньо на доріжці. Жолобоподібний прохід із заходу до центру кургану, який було влаштовано в первісному обвалуванні, фіксувався в Огузі, в Бердянському кургані. В останньому доріжку декорували декількома шарами лозин, перекритих верствою камки. Подібне зафіксовано на Гаймановій Могилі: вимостка з очерету утворювала довгу смугу, що йшла від вхідної ями в північно-західному напрямку [22, с. 123, 125, рис. 163–169]. І. Є. Забелін у Краснокутському кургані бачив прохід «сажени в полторы, обзначившийся весьма тонким слоєм глины в 4 сажнях длиною» [20]. Тут доріжку було помічено в товстому шарі глини викиду – від центральної вхідної ями до краю кургану (на захід або схід від центру або в обох напрямках, як в Огузі).

Напрямки поховальних доріжок зазвичай збігаються з розривами кільцевих ровів. І разом з ними фіксують головну вісь споруди, що часто ділила первісне обвалування на дві частини. Орієнтація цієї вісі залежала від положення сонця над горизонтом на час зведення комплексу кургану [21].

Первісне обвалування розмежовувало коло осіб, що супроводжували головного небіжчика в потойбічний світ. Частина з них залишалася у внутрішньому колі, а інші – за межами обвалування. Часто групи залежних могил із зовнішнього кола символічно поєднувались за допомогою довгого дромосу Центральної могили. Його прокладали під обваловкою, і він наче єднав підземний простір центру та периферії кургану. А також слугував не лише додатковим входом до поховальної споруди, а й символізував вхід до потойбічного світу.

Список літератури

1. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева могилы / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К. : Стило, 2005. – 624 с.
2. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. – К. : Скиф, 2012. – 780 с.
3. Мурзін В. Ю. Проблема визначення поховань скифських номархів / В. Ю. Мурзін // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 19–29.
4. Болтрик Ю. В. Скифский курган как единый ансамбль / Ю. В. Болтрик // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. – М. : Наука, 2000. – С. 129–137.
5. Болтрик Ю. В. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана / Ю. В. Болтрик // Эпоха раннего железа. – К.–Полтава, 2009. – С. 39–47.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 2 : Д – Коппі / укл.: Н. С. Родзевич та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 572 с.
7. Болтрик Ю. В. Останні дослідження кургану Чмирева Могила / Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко // Археологія і давня історія України. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 50–57.
8. Фіалко Е. Е. Погребальный комплекс кургана Огуз / Е. Е. Фіалко // Древности скифов. – К. : Институт археологии АН Украины, 1994. – С. 122–144.
9. Архів ІМК РАН. – 1889. – № 17. – Л. 34.
10. Мартинов А. И. Лесостепная тагарская культура / А. И. Мартинов. – Новосибирск : Наука, 1979. – 208 с.
11. Мерперт Н. Я. Раскопки абашевских курганов в Чувашии в 1957 г. / Н. Я. Мерперт // Ученые записки ЧНИИ. – 1960. – Вып. 19. – С. 48–59.
12. Отрошенко В. В. Срубная культура степного Поднепровья : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Отрошенко Виталий Васильевич. – К., 1981. – 22 с.
13. Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира» / Б. А. Литвинский. – М. : Наука, 1972. – 274 с.
14. Грязнов М. П. Алтай и приалтайская степь / М. П. Грязнов // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1992. – С. 161–178.
15. Андросов А. В. Скифский аристократический курган «Каменная Близница» / А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Памятники бронзового и раннего железного веков Приднепровья : межвузовский сб. науч. тр. – Днепропетровск : ДГУ, 1987. – С. 54–74.
16. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин. – К. : Наук. думка, 1976. – 223 с.
17. Пяткин Б. Н. Представление о пространстве и времени по погребальным памятникам / Б. Н. Пяткин // Скифо-сибирский мир. – Новосибирск : Наука, 1984. – С. 31–37.
18. Жуковская Н. Л. Судьба кочевой культуры / Н. Л. Жуковская. – М. : Наука, 1990. – 112 с.
19. Савостина Е. А. Сакральное пространство и погребальный обряд боспорских гробниц / Е. А. Савостина // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М. : Наука, 1990. – С. 237–248.
20. Отдел письменных источников Государственного исторического музея г. Москва (ОПИ ГИМ). – Ф. 440. – Ед. хр. 256.
21. Генинг В. Ф. Метод определения древних ориентировок погребенных по сторонам горизонта / В. Ф. Генинг, В. В. Генинг // Археология и методы исторических реконструкций. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 136–152.

Yu. Boltryk

ORIGINAL EMBANKMENT SCYTHIAN BURIAL MOUNDS ELITE, EVIDENCE IN ADVANCE OF A PLANNED BUILDING

The question of the order of the construction of separate graves in a kurhan still provokes the debates. The incorrect evaluation of the stratigraphic nuances in the construction of kurhans of Scythian elite has led to a distortion of the internal chronology of these monuments. This situation, in turn, affected the overall picture of the chronology of key funerary monuments of the IV century BC.

Establishing the existence of the original circular embankment at the moment of the funeral process helps to understand the situation with the lateral graves. The circular embankment was represented as an earthen wall, built with the blocks of greensward. It separated the central tomb from the surrounding steppe. The side graves were placed along the perimeter of this embankment, most likely by the time of the main burial.

Wrong evaluation of lateral graves as secondary ones is refuted by the example of Gaimanova Mogyla. This adjustment is done through the analysis of the general scheme of the space under the kurhan and the traces of "incision" of the barrow mound made by the lateral graves' mines. A careful examination of these tracks shows the layers of clay, which were placed into the body of the embankments at the same time as its construction. Thus, the lateral graves turn out being simultaneous additional elements in a single compound funerary complex.

Keywords: kurhans of Scythian elite, long dromos, the original circular embankment, funerary walkway.

Матеріал надійшов 28.04.2015